

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Katedra za muzeologiju

Narodni heroj Ljubica Gerovac u kontekstu politika
sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu

Diplomski rad

Mentorica: dr.sc. Željka Miklošević

Student: Borna Mesić

Zagreb, Ožujak, 2018.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of information and communication sciences
Museology and Heritage Management

People's Hero Ljubica Gerovac in the context of the
People's Liberation Struggle memory politics

Master's thesis

Thesis supervisor: dr.sc. Željka Miklošević

Student: Borna Mesić

Zagreb, March, 2018

Sadržaj

Sažetak	3
Abstract	3
1. Uvod	4
2. Narodnooslobodilačka borba	5
2.1. Spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi u Republici Hrvatskoj	7
2.2. Spomenici NOB-u u Zagrebu	8
3. Narodnooslobodilačka borba i politike sjećanja	10
4. Narodnooslobodilačka borba kao disonantna baština	12
5. Politika sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu iz feminističke perspektive	17
6. Ljubica Gerovac u kontekstu politika sjećanja na NOB – studija slučaja	19
6.1. Ljubica Gerovac – život i djelovanje	21
6.2. pristupi društvenom sjećanju na Ljubicu Gerovac u kontekstu NOB-a - analiza i interpretacija	22
7. Zaključak	32
8. Popis literature	34
Prilog 1	38

Sažetak

Spomenik Ljubici Gerovac jedan je od spomenika podignutih za vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije koji su komemorirali Narodnooslobodilačku borbu i radnički pokret. Spomenik se nalazi u zagrebačkom kvartu Cvjetno naselje, na križanju Odranske i Stupničke ulice, u neposrednoj blizini studentskog doma Cvjetno naselje. Ljubica Gerovac je sudionica Narodnooslobodilačke borbe, rođena 24. listopada 1919. u selu Jezerane u Lici. Poginula je u borbi 1942. godine, a proglašena Narodnim herojem 1953. godine. Spomenik se sastojao od postamenta, natpisa i biste, koja je srušena. U gradskim institucijama nadležnim za zaštitu i održavanje spomenika nema podataka o podizanju niti rušenju tog spomenika. Pretpostavlja se da je spomenik srušen između 1990. i 2000. godine kada je srušeno oko tri tisuće spomenika NOB-u na području Hrvatske. Ovaj diplomski rad analizira spomenik Ljubici Gerovac kroz teorije disonantne baštine, društvenog sjećanja i iz feminističke perspektive. Kroz intervju s nevladinim udrugama, članom obitelji Ljubice Gerovac i predstavnicima nadležnih institucija analizira se kako se danas prenosi i održava sjećanje na Lubicu Gerovac i Narodnooslobodilačku borbu.

Glavne riječi: spomenik, Ljubica Gerovac, Narodnooslobodilačka borba, društveno sjećanje, disonantna baština, rodna neravnopravnost

Abstract

The Ljubica Gerovac Monument is one of the monuments erected in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in order to commemorate the People's Liberation Struggle and the worker's rights movement. It is located in the Cvjetno naselje district of Zagreb, at the crossroads of Odranska and Stupnička Streets, near the "Cvjetno naselje" student dormitory. Ljubica Gerovac was a participant in the People's Liberation Struggle. She was born on October 24th in 1919 in the village of Jezerane in the Croatian region of Lika. She died in 1942 and was declared a People's Hero in 1953. The monument had comprised a pedestal, inscription, and a bust, which was later removed. City institutions in charge of monument preservation had no data neither on erecting nor removing the monument. The monument was most likely destroyed in the 1990s when the systematic destruction of half of the monuments to the People's Liberation Struggle occurred. This master's thesis analysed the Ljubica Gerovac Monument using memory studies, the concept of dissonant heritage, and through the feminist perspective. This thesis aims to explain the process of transmitting the collective memory of the People's Liberation Struggle through interviews with non-government organisations, national and local institutions, and a family member of Ljubica Gerovac.

Key words: monument, Ljubica Gerovac, People's Liberation Struggle, collective memory, dissonant heritage, gender inequality

1. Uvod

Iako je prošlo više od sedamdeset godina od kraja Drugog svjetskog rata, ovo razdoblje je još uvijek sveprisutan javni diskurs ali i subjekt povijesnog revizionizma u Republici Hrvatskoj. Osim na nogometnim stadionima, koncertima Marka Perkovića Thompsona i misama zadušnicama za ustaškog poglavara, rezultati ovog revizionizma najvidljiviji su na javnoj memorijalnoj plastici odnosno spomenicima Narodnooslobodilačkoj borbi. Jedan od tih spomenika je i spomenik Ljubici Gerovac u kvartu Cvjetno naselje u Zagrebu. Ovaj spomenik jedan je od oko tri tisuće srušenih spomenika NOB-u u Hrvatskoj, što je oko pola svih spomenika podignutih u tu svrhu. Njenim imenom se također zvala i ulica u kojoj je spomenik postavljen, kao i neke institucije i organizacije u njenoj rodnoj Lici. Ovi spomenici, ulice, institucije i organizacije sačinjavali su relacijski okvir unutar kojeg je društvo održavalo sjećanje na nju.

Cilj ovog diplomskog rada je istražiti na primjeru spomenika Ljubici Gerovac u Zagrebu kako se danas pamti i održava sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu u Hrvatskoj. Budući da je svako sjećanje društveno i da se sjećanja prenose ritualima, do tog cilja doći ćemo istraživanjem relacijskih okvira u kojem se sjećanja prenose te komemorativnih rituala i tjelesnih praksi. Nadalje, uzevši u obzir da je bista uklonjena prije više od dvadeset godina i nikada nije vraćena, za pretpostaviti je da je ova baština disonantna određenoj grupi građana. U ovom radu primijenit ćemo teorije studija sjećanja, disonantne baštine, i feminističku teoriju na spomenik Ljubici Gerovac. Krajnji cilj ovog rada je doprinijeti boljem razumijevanju baštine NOB-a kako bi se omogućila njena zaštita i revalorizacija.

Poglavlje koje slijedi nudi povijesni kontekst NOB-a i spomenika podignutih u svrhu komemoracije tog razdoblja. Nakon toga slijedi teorijski dio diplomskog rada u kojem se izlažu osnove triju teorijskih okvira te primjenjuju na spomenike NOB-u. Prva od tih teorija su studiji sjećanja, novo interdisciplinarno polje istraživanja čiji je cilj istražiti kako se sjećanje u društvu prenosi i održava. Zatim slijedi teorija disonantne baštine, koja opisuje osjećaj disonance inherentan sustavu proizvodnje baštine. Treća teorija korištena u ovom radu je feministička teorija, koja istražuje neravnopravnost spolova, rodne uloge i patrijarhat. U šestom poglavlju ovi teorijski okviri primjenjuju se na spomenik Ljubici Gerovac. Također se izlažu i rezultati

istraživanja provedenog u svrhu ovog rada. Na kraju slijede zaključak, popis literature i popis pitanja korištenih u istraživanju.

2. Narodnooslobodilačka borba

Narodnooslobodilačka borba bila je borba naroda Jugoslavije protiv ustaškog i fašističkog okupatora u Drugom svjetskom ratu. Vodili su ju hrvatski i srpski građani protiv takozvane Nezavisne države Hrvatske i talijanskih te njemačkih okupatora. Borbu je započeo sam narod kao odgovor na masovna ustaška ubijanja civila, potaknut akcijom Komunističke partije koja je od 22. lipnja 1941. pozvala na oružanu borbu. Za službeni dan početka ustanka uzima se upravo taj datum, kad je osnovan prvi gerilski odred (Sisački partizanski odred) i održana prva oružana akcija antifašističkog otpora u Hrvatskoj – miniranje pruge (Goldstein 390)¹. Na taj se datum u Republici Hrvatskoj slavi Dan antifašističke borbe. Razlozi za pokret otpora su rasni, vjerski i etnički progoni Srba, Židova i Roma, teror nad civilima, te ekonomski slom koji se dogodio već 1941. godine i koji je prouzrokovao naglo siromaštvo i glad među stanovništvom (ibid 376). Naime, 17. travnja 1941., odmah po uspostavi vlasti ustaše su proglasile Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, koja je ozakonila masovna strijeljanja talaca te osnivanje logora. Ukupno je formirano tridesetak sabirnih i radnih logora, od kojih su neki bili namijenjeni masovnom ubijanju (ibid 385). Najveći od njih bio je onaj u Jasenovcu. Nadalje, dana 30. travnja proglašeni su rasni zakoni „u kojima je definirano arijsko i nearijsko porijeklo, te su bili osnova za sve kasnije protužidovske mjere“ (ibid 378). Krajnji cilj i jedna od ključnih postavki ove ideologije bio je „stvaranje etnički čistog hrvatskog prostora“ (ibid 381). Zbog toga je u vrlo kratko vrijeme NDH „spremno prihvatila nacističko zakonodavstvo, u nekim segmentima i sa znatnim zaoštavanjima“ (ibid 378). Iz tih razloga, u jesen 1941. ustanici se organiziraju u čete, bataljune i odrede, koje nazivaju „partizanskima“ (ibid 393).

Nakon raspada Jugoslavije, Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina politička snaga s dovoljno dobrom organizacijom u svim dijelovima zemlje da se suprotstavi okupatoru, a Komunistička partija Hrvatske bila je njen „relativno najbrojniji i najbolje organizirani dio“ (ibid

¹ U ovom diplomskom radu korišten je MLA (Modern Language Association) stil citiranja.

388). U skladu s Kominternom, KPJ je privremeno zanemarila ideologiju kako bi vodila svenacionalni otpor:

U proglasu Centralnog komiteta KPH od 13. srpnja 1941. kao ciljevi narodnooslobodilačke borbe (NOB) proglašavaju se „oslobođenje zemlje od tuđinske vlasti i dominacije, i uspostava „nove demokratske Jugoslavije slobodnih i ravnopravnih naroda, u kojoj će na bazi samoopredjeljenja biti izgrađena i slobodna Hrvatska“ (ibid 392).

Nakon velikih gubitaka u diverzantskim akcijama u gradovima, predvodnik NOB-a Josip Broz Tito odlučuje se na vođenje gerilskog ratovanja:

U skladu s njegovim direktivama hrvatsko komunističko vodstvo, počevši od sredine srpnja upućuje svoje najbolje organizatore u sela, u brdovite krajeve, da povedu opću pobunu i gerilski rat, koji će se pokazati daleko efikasnijim od diverzija u gradovima (ibid 390).

Ovakav način ratovanja doveo je do situacije da su već 1942. godine partizani „držali velik dio poljoprivrednih i šumskih područja, mnoge rudnike i pilane te uglavnom onemogućili cestovni i željeznički promet po velikom dijelu zemlje“ (ibid 399). Krajem godine Tito je osnovao Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) koje je bilo vrhovno predstavničko tijelo na oslobođenom prostoru i prethodnica vlasti buduće Jugoslavije. Usprkos vojnoj nadmoći (u broju vojnika i naoružanju) udruženih ustaša i fašista, partizanski pokret se odupro njihovim ofenzivama i oslobodio okupirane teritorije (Dalmaciju, Istru, otoke, a na kraju i Zagreb) tako da je prije kraja rata, u 1945. godini, na oslobođenom teritoriju osnovana vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. Nažalost, ideali Narodnooslobodilačke borbe bili su izigrani kad je nova vlast postala autoritarna, centralistički ustrojena i nalik diktaturi po sovjetskom uzoru. Ti ideali su također okaljani u osvetničkom obračunu s neprijateljima koji se odvijao pred kraj i odmah nakon rata (ibid 425).

2.1. Spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi u Republici Hrvatskoj

Spomenik Ljubici Gerovac jedan je od oko petnaest tisuća spomen obilježja podignutih Narodnooslobodilačkoj borbi, antifašističkim borkinjama i borcima, te civilnim žrtvama fašističkog terora na teritoriju bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, od čega je oko šest tisuća na području Hrvatske (Hrženjak IX). Točan broj spomen obilježja nije poznat jer je gradnja bila prepuštena lokalnim zajednicama a nikada nije izrađen cjelokupni registar. Ovi spomenici podizani su od završetka Drugog svjetskog rata do 1990. godine, a gotovo tri tisuće njih srušeno je između 1990. i 2000. (Šimunković i Delač 10). Rušenje spomenika pratilo je i preimenovanje ulica, škola i trgova posvećenih narodnim herojima i žrtvama NOB-a. Ovo rušenje nije bila posljedica ratnog razaranja tijekom Domovinskog rata; utvrđeno je da je rušenje započelo prije i nastavilo se poslije rata, i to često na mjestima gdje nije bilo oružanih ratnih sukoba (Pupovac). Ne postoji jedinstven krivac za rušenje ove građe ali poznato je da su u rušenju sudjelovale “grupe i pojedinci (...) iz redova HV-a, policije i lokalne vlasti HDZ-a (...) pod zaštitom pojedinaca iz vrhova vojne i civilne vlasti Republike Hrvatske” (Hrženjak XII). Ovi spomenici imaju važnu ulogu kao medij za vizualnu i ideološku reprezentaciju ratne traume i generacijsku transmisiju društvenog/kolektivnog sjećanja na rat (Horvatinčić, “Prijedlog modela” 228). Osim komemorativne vrijednosti, mnogi od ovih spomenika imali su i izrazitu umjetničku vrijednost, pa je tako Spomenik pobjedi naroda Slavonije u Kamenskoj autora Vojina Bakića bio najveća apstraktna skulptura na svijetu prije nego je srušen dinamitom. U svojoj monografiji “Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000” koja je do danas najopsežnije istraživanje ovog fenomena, Savez antifašističkih boraca i antifašista okarakterizirao je rušenje ove građe kao “namjerno i sustavno” (Hrženjak XII). Ona spomen obilježja koja su preživjela uništenje i preimenovanje prepuštena su jednako tako namjernom i sustavnom brisanju kroz kolektivni zaborav do kojeg dolazi uklanjanjem okvira kolektivnog sjećanja i komemorativnih praksi.

2.2. Spomenici NOB-u u Zagrebu

Zbog velike ljudske žrtve koju je podnio Zagreb, značajan broj spomen-obilježja nalazi se na području ovog grada. U svojoj monografiji o spomenicima NOB-u na području Zagreba autori Marko Šimunković i Domagoj Delač ističu da je od 300.000 stanovnika koje je Zagreb imao u početku okupacije njih čak 50.000 sudjelovalo u borbi protiv okupatora, od čega ih je poginulo više od 20.000 (11). U zahvalu za ovu žrtvu, grad Zagreb odlikovan je 1975. godine Ordenom narodnog heroja. Dosadašnja istraživanja utvrdila su da je na području grada Zagreba podignuto barem 423 spomen obilježja Narodnooslobodilačkoj borbi (Šimunković i Delač 12). Jedno od tih spomen obilježja je i spomenik Narodnom heroju Ljubici Gerovac. Njena spomen bista, čiji autor je akademski kipar i bivši dekan Akademije likovnih umjetnosti Ivan Sabolić, nalazila se na križanju Odranske i Stupničke u neposrednoj blizini studentskog doma Cvjetno naselje, nedaleko od Mjesnog odbora (bivše mjesne zajednice) i ulice koji su nosili njeno ime. Danas se na tom mjestu nalazi samo postament (Sl. 1.).

Slika 1.: Spomenik Ljubici Gerovac u Odranskoj ulici u Zagrebu;
foto: Borna Mesić, 22. prosinca 2017.

3. Narodnooslobodilačka borba i politike sjećanja

Austrijski filozof i romanopisac Robert Musil o spomenicima je napisao:

Ne postoji ništa na ovom svijetu nevidljivije od spomenika. Oni su bez sumnje podizani kako bi bili viđeni i privlačili pozornost. Ali u isto vrijeme, prožeti su nečime što odbija pažnju, što čini da se pogled otkotrlja s njih, kao kapljice vode s voštanog platna, bez zastajanja čak niti na trenutak. (64)

Ovo zasigurno odgovara mojem osobnom iskustvu; tek nakon tri godine življenja u studentskom domu „Cvjetno naselje“ i gotovo svakodnevnog prolazjenja pokraj spomenika Ljubici Gerovac, počeo sam primjećivati stup na kojem je nekad bila njena bista a sad je ostalo uklesano samo njeno ime. U neformalnom razgovoru s mnogim kolegama koji također trenutno žive ili su živjeli u studentskom domu ispostavilo se da su mnogi bili još manje svjesni postojanja tog spomenika tj. postamenta. Musil ovu kontradiktornu osobinu spomenika pripisuje njihovoj trajnosti. Uspoređujući ih sa slikama na zidu ili neprekinutim zvukovima na koje se s vremenom naviknemo, on tvrdi da sve što je trajno, poput spomenika, nakon nekog vremena prijeđe u pozadinu naše svijesti. Istraživači na području studija sjećanja objašnjavaju taj fenomen tvrdnjom da je svako sjećanje društveno te da su za održavanje sjećanja potrebni relacijski okviri.

Sjećanje je kao društveni fenomen oduvijek bilo tema umjetnika, no akademici su se na znanstven način počeli baviti njime tek krajem dvadesetog stoljeća. Jedan od pionira studija sjećanja, Maurice Halbwachs, početkom dvadesetog stoljeća razvio je pojam kolektivnog sjećanja (franc. *mémoire collective*). On je tvrdio da je svako sjećanje kolektivno, odnosno da “ne postoji pamćenje izvan onog društvenog relacijskog okvira kojim se u društvu koriste živi da bi fiksirali i ponovno pronašli svoja sjećanja” (Assmann 52). Drugim riječima, pojedinac je taj koji posjeduje individualno pamćenje ali ono u potpunosti ovisi o društvenim okvirima koji pamćenje organiziraju. Kako bismo mogli raspravljati o ovim terminima, trebamo ih najprije definirati. U svojoj zbirci ključnih tekstova studija sjećanja *Kultura pamćenja i historija*, urednice Maja Brkljačić i Sandra Prlenda definirale su individualno pamćenje kao „psihološki proces usvajanja i

zadržavanja novih sadržaja“, a sjećanje kao „obnavljanje predodžbe o prošlosti u svijesti“ (17). Iz toga proizlazi da je kolektivno sjećanje „skup uspomena što ga dijeli određena zajednica“ a kolektivno pamćenje „aktivna praksa oblikovanja, strukturiranja i reorganiziranja sjećanja“ (ibid). Kao što u društvenim okvirima nastaje sjećanje, Halbwachs tvrdi, tako u njihovoj odsutnosti nastaje zaborav:

Ako pojedinac – i društvo – mogu pamtiti samo ono što se može rekonstruirati kao prošlost unutar relacijskih okvira njihove sadašnjosti, onda će ono što u takvoj sadašnjosti više nema relacijske okvire biti zaboravljeno (Assmann 53).

Dakle, razloge za kolektivni zaborav osoba i događaja vezanih uz Narodnooslobodilačku borbu trebamo tražiti u društvenim relacijskim okvirima, odnosno nedostatku istih.

Istraživanja na području studija sjećanja u 20. stoljeću pokazuju da se društveno sjećanje prenosi komemorativnim ceremonijama i tjelesnim praksama, to jest kroz ritualna izvođenja. Ova ritualna izvođenja ne podsjećaju na događaje koje komemoriraju nego ih ponovno predstavljaju (Connerton 64). Ovi su rituali ključni za svaku zajednicu budući da se kroz njih zajednica “podsjeća svog identiteta prikazanog i ispričanog u pričama o svojim velikim uzorima” (ibid 105). Njihova funkcija je da prenose zajedničke vrijednosti unutar grupe i smanjuju unutarnje razdore (ibid 74). U Republici Hrvatskoj danas postoje rituali kojima se komemorira antifašizam odnosno Narodnooslobodilačka borba. Od njih je najposjećeniji događaj Trnjanski krijesovi koji se od 2015. održava svake godine na Trnjanskom nasipu nedaleko od Mosta slobode. Ovim događajem nastavlja se tradicija obilježavanja Dana oslobođenja Zagreba (8. svibnja) koja se od 1977. pa do kraja 1980-ih održavala u organizaciji Saveza socijalističke omladine (Jasić). Obnavljanje ove tradicije je važno jer ponavljanje obreda podrazumijeva nastavak kontinuiteta s prekinutom prošlosti. Također, obredi koji se ponavljaju “ne samo da podrazumijevaju nastavljavanje prošlosti nego nedvosmisleno zahtijevaju takav nastavak” (Connerton 66).

Jedna je sudionica originalnih Trnjanskih krijesova koji su se održavali za vrijeme Jugoslavije za portal Novosti izjavila: "Antifašizam je tad bio premrežen u cijelom našem društvu, on nam je bio svakodnevica, normalna stvar s kojom smo živjeli i kojoj nije bilo alternative kao danas" (Jasić). Ovo je primjer onoga što Pierre Nora naziva krajem povijesti-pamćenja. On tvrdi da mjesta pamćenja (poput Trnjanskih krijesova) postoje jer više ne postoje okružja pamćenja:

Da još uvijek živimo u svom pamćenju, ne bismo osjećali potrebu da mu posvećujemo mjesta. (...) I najmanji, svakodnevni čin proživljavali bismo kao religiozno ponavljanje onog što se radilo oduvijek, u tjelesnoj izjednačenosti čina i smisla (24).

Nadalje, važnost ritualnih obreda poput Trnjanskih krijesova je u tome što su porozni; iako se izvode samo na određene dane u godini, oni "posjeduju značenje obzirom na skup daljnjih neritualnih radnji na čitav život zajednice" (Connerton 66). Rituali su kadri "udahnuti vrijednost i smisao životima onih koji ih izvode" (ibid).

4. Narodnooslobodilačka borba kao disonantna baština

Svoju knjigu *Disonantna baština* autori Ashworth i Tunbridge započinju tvrdnjom da se pred svakim predmetom baštine trebamo zapitati ne samo čija je ovo baština, nego i tko je ovdje razbaštinjen, te koje su posljedice ovog razbaštinjenja (XI). Pojam disonance definirali su kao „nesuglasnost oko značenja baštine“ (Graham et al. 37). Kad promotrimo trenutno stanje spomenika NOB-u u Hrvatskoj, razbaštinjenje i disonantnost koju je ova građa uzrokovala u određenoj grupi ljudi je očita. Ashworth i Tunbridge baštinu definiraju kao „proizvod sadašnjosti koji je ciljano razvijen kao odgovor na sadašnje potrebe i oblikovan je tim potrebama“ (6). Također, dodaju da je baština ono što suvremeno društvo odabere baštiniti i prenijeti budućim generacijama, pri čemu je naglasak na tome da je stvaranje baštine svjestan odabir a ne slučajan proces (ibid).

Uzmemo li u obzir stanje spomenika NOB-u u Hrvatskoj, mogli bismo doći do zaključka da danas nema potrebe za baštinom koja komemorira taj pokret, no ako sagledamo neke

projekte lokalnih zajednica, vidjet ćemo da to nije točno. Dok autorizirani baštinski diskurs neosporno favorizira nacionalističko naslijeđe u korist antifašističkog, neki primjeri iz lokalnih zajednica pokazuju da u suvremenom hrvatskom društvu potrebe za baštinom antifašizma i Narodnooslobodilačke borbe itekako ima. Jedan od primjera na području Zagreba je obilježavanje obljetnice oslobođenja Zagreba od ustaških okupatora manifestacijom Trnjanski krijesovi koja svake godine, počevši od 2015. kad je tradicija obnovljena, okuplja oko četiri tisuće ljudi. Ova manifestacija održava se u organizaciji Mreže Antifašistkinja Zagreba na autentičnoj lokaciji ulaska narodnooslobodilačkih snaga u okupirani Zagreb. Drugi primjer komemoracije Narodnooslobodilačke borbe na području Zagreba je Virtualni muzej Dotrščina. Svrha ovog projekta u organizaciji nevladine udruge *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću* je organiziranje intervencija „u prostoru parka s ciljem promišljanja novih i poticajnih načina komemoracije i kultiviranja kolektivnog sjećanja na pobijene, kao i probavljanja pitanja krivnje s kojim se Zagrepčani zapravo još nisu suočili“ (Krištofić). Primjer bavljenja baštinom NOB-a na regionalnoj razini je nova platforma Neprimjereni spomenici, čiji je cilj umrežavanje regionalnih inicijativa koje se bave revalorizacijom i zaštitom antifašističkog nasljeđa i spomeničke baštine vezane uz NOB. Ova platforma sadržana je od nevladinih udruga iz svih zemalja članica bivše Jugoslavije osim Crne Gore. Baštinom NOB-a se na području Zagreba bave još i nezavisni kustoski kolektivi (*Što, kako i za koga (WHW)*, *Lokalna baza za osvještavanje kulture [BLOK]*), nezavisni tisak (*Arkzin*, *Zarez*), te novomedijske platforme (*Multimedijalni institut Mi2*, *Kontejner*) (Horvatinčić “Prijedlog modela”, 226).

Osim toga, u zadnjih nekoliko godina svjedočimo i povećanom akademskom interesu za ovu baštinu. Kao jedan od primjera možemo navesti međunarodnu konferenciju „Rat, revolucija i sjećanje: Poratni spomenici u post-komunističkoj Europi“ u organizaciji nevladine udruge SF:ius u partnerstvu s ICOMOS Hrvatska (Međunarodni komitet za spomenike i mjesta). Ovo su samo neki primjeri komemoriranja Narodnooslobodilačke borbe koji pokazuju da na razini lokalnih zajednica postoji potreba za proizvodnjom baštine vezane uz taj dio prošlosti države. Komu je onda ta baština disonantna?

Ashworth i Tunbridge razlikuju tri vrste disonance u sadržaju baštine: neuspješna transmisija, zastarjela transmisija i nepoželjna transmisija. Prva označava situaciju u kojoj se zaprimaju drukčije poruke od onih koje bivaju poslane, druga situaciju u kojoj se poruke

nastavljaju slati promijenjenom društvu a treća situaciju u kojoj poslane poruke stvaraju disonancu žrtvama, počiniteljima, ili njihovim potomcima koji radije ne bi bili konstantno podsjećani na bolnu prošlost koju ta baština označava (29). U slučaju spomenika Narodnooslobodilačkoj borbi možemo reći da se radi o drugoj vrsti disonance, onoj uzrokovanoj zastarjelom transmisijom. Poruke koje ti spomenici šalju su iste ali društvo je korjenito promijenjeno te stoga dolazi do osjećaja disonance. Spomenici NOB-u šalju poruke bratstva i jedinstva etničkih, nacionalnih i religijskih zajednica te podsjećaju na samoupravni socijalizam, što stvara disonancu određenim grupama građana u današnjem nacionalističkom i kapitalističkom društvu:

Naime, zajednički identitet jugoslavenskog socijalističkog društva zasnivao se na stalnom podsjećanju na Narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju kao temelje jedinstvenog političkog projekta samoupravnog socijalizma. S obzirom na to da je bratstvo i jedinstvo svih etničkih zajednica predstavljalo formulu uspješnoga otpora i pobjede protiv višestruko snažnijeg vanjskog neprijatelja u Drugom svjetskom ratu, upravo je ta figura sjećanja predstavljala ključ u održavanju miroljubive koegzistencije multinacionalne, multietničke i multireligijske jugoslavenske državne zajednice (Horvatinčić, „Prijedlog modela“ 224).

Baština se često koristi u političke svrhe, a jedna od najvažnijih je legitimiranje dominantnog režima. Budući da spomenici NOB-u legitimiraju prošli, socijalistički režim, oni stoje u izravnoj opreci s trenutnim režimom. Također, baština je ključna u stvaranju zajedničkog identiteta. Uzevši u obzir da su u Drugom svjetskom ratu Hrvati bili podijeljeni na obje zaraćene strane, baština koja komemorira to razdoblje također dijeli današnje građane. Iz tog razloga baština NOB-a ne služi građenju kolektivnog nacionalnog identiteta, procesu koji je ključan opstanku svake nacionalne države:

Baveći se posebno društvenim pamćenjem, zapaziti ćemo da slike prošlosti uzajamno legitimiraju postojeći društveni poredak. Implicitno je pravilo da sudionici svakoga društvenog poretka moraju pretpostaviti društveno sjećanje. Sve dok se njihova sjećanja

o prošlosti društva razlikuju, pripadnici takvog društva nisu kadri dijeliti ista iskustva niti postulate (Connerton 7).

S druge strane, žrtvovanje koje je hrvatski narod podnio u Domovinskom ratu služi kao snažno traumatično sjećanje koje potiče osjećaj kolektivnog identiteta; upravo iz tog razloga političari i vladajuće strukture potiču sjećanje na to razdoblje. Zbog te sposobnosti generiranja kolektivnog identiteta vladajuće strukture su na mnogim mjestima zamijenile spomenike NOB-u spomenicima Domovinskom ratu (Hrženjak XIII), iako je Drugi svjetski rat odnio puno više života u Hrvatskoj nego Domovinski; oko 299.000 hrvatskih građana stradalo je u Drugom svjetskom ratu (kao i oko 299.000 Srba na području NDH stradalih kao partizanski borci te civilne žrtve) naspram 14.433 branitelja i civila u Domovinskom, prema knjizi *Hrvatska povijest* autora Ive Goldsteina (425, 573).

Ashworth i Tunbridge naglašavaju da je disonantnost intrinzična svakoj baštini:

[Disonantnost baštine] nije nepredviđen i neočekivan nusproizvod procesa proizvodnje baštine koji može biti uklonjen unaprjeđivanjem samog procesa. Disonantnost je neizbježna u sustavu u kojem mora nužno doći do selekcije. Najjednostavnije rečeno, sva baština je nečija baština i stoga logički ne pripada nekome drugome: originalno značenje baštine implicira postojanje razbaštinjenja što znači da svako stvaranje baštine iz prošlosti razbaštinja nekoga u potpunosti ili djelomično, aktivno ili potencijalno (21).

Iz ovoga slijedi da je pokušaj stvaranja univerzalne baštine koja nikome nije disonantna „ne samo suštinski nelogična nego ubrzano stvara svoje vlastite probleme“ (ibid). Kao što autori pokazuju primjerima u svojoj knjizi, disonanca baštine može se smanjiti procesom interpretacije. Uz izlaganje baštine javnosti, interpretacija je postala jedna od najvažnijih funkcija suvremenih muzeja. Prije toga, muzeji su se smatrali prvenstveno institucijama za zaštitu baštine, a njihova javna služba i odgovornost prema unaprjeđenju društva bila je gotovo zanemarena. Autori interpretaciju definiraju kao „proces odabira, sastavljanja i integracije odabranih resursa u odgovarajućem omjeru s ciljem namjernog stvaranja određenog proizvoda“ (8). Budući da je

baština kulturni konstrukt, resursi za stvaranje proizvoda baštine su neograničeni, a proizvodi baštine stvaraju se interpretacijom. Uz to, autori naglašavaju da je sva interpretacija ideološka zato što svaki proizvod baštine, pa čak i onaj čija je svrha primarno estetska, šalje određeni skup ideja (28).

Nasuprot ovom tumačenju da je određena baština disonantna zato što šalje poruke promijenjenom društvu nalazi se suvremeno tumačenje baštine prema kojem spomenici sami po sebi ne sadrže intrinzična značenja niti poruke koje šalju, nego građani (odnosno vladajuće strukture) sami upisuju značenja u njih. Sukladno tome spomenici NOB-u ne mogu biti disonantni sami po sebi, nego je osjećaj disonantnosti rezultat „suvremenog društveno-političkog konteksta i aktualnog tumačenja antifašističkog i socijalističkog nasljeđa“ (Buble et al. 8). Naime, ta je baština u direktnom antagonizmu s hrvatskim nacionalnim projektom zato što je ona „internacionalna, antinacionalistička, antišovinistička, egalitarna, te antikapitalistička“ (Pupovac). Povjesničar Hrvoje Klasić jedan je od onih koji tvrde da disonanca ne proizlazi iz samih spomenika. On tvrdi da do disonance prema Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj Jugoslaviji dolazi zato što hrvatsko društvo ocjenjuje cijelo dvadeseto stoljeće iz gledišta 1990-ih godina umjesto da proučava dvadeseto stoljeće kako bi shvatilo što se događa u 1990-im godinama:

Napravili smo obrnuti proces i onda imamo situaciju da devedesetih Hrvatska izlazi iz Jugoslavije – ratom, Hrvatska se bori protiv komunizma, Hrvatska se bori za nezavisnost, kao najveći neprijatelji se pokazuju Srbi. Onda imamo situaciju da se razmišlja na način da ako su nam u tom trenutku arhineprijatelji Jugoslavija, komunizam i Srbi, onda oni nikada – ni prije toga nisu mogli biti dobri. Ako je JNA slijednik partizanske vojske, onda ni ti partizani nikada nisu mogli biti dobri (Vujica).

Predstavnici nevladinih udruga koje se u Zagrebu ovim nasljeđem bave tvrde da taj antagonizam između spomenika NOB-u i hrvatskog nacionalnog projekta ne treba normalizirati, kao što liberalne političke struje trenutno rade. Takvim procesom prikazivanja antifašizma kao civilizacijske norme i samo jednog od koraka čiji je krajnji cilj stvaranje nacionalne države oduzima se potencijal ove baštine da ukaže na sadašnje probleme i otvori prostor za raspravu.

Upravo to ukazivanje na antagonizme i otvaranje prostora za kritičko promišljanje trenutnog stanja u državi je ono što rade nevladine organizacije u Zagrebu koje se bave naslijeđem NOB-a.

5. Politika sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu iz feminističke perspektive

Kako bi se održalo i prenijelo sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu i radnički pokret, u Zagrebu nakon Drugog svjetskog rata dolazi do podizanja velikog broja spomenika, od kojih su neki posvećeni ženama sudionicama revolucije i NOB-a. Ovo je dovelo do trostruko većeg broja spomen-obilježja ženama u odnosu na razdoblje prije 1945. godine (ibid 98). Ovaj period također označava prvo pojavljivanje žene kao političkog subjekta u javnoj spomeničkoj plastici Zagreba “bilo kroz portret stvarne povijesne osobe (npr. narodne heroine), ili uključivanjem žena u kolektivne scene ratne, revolucionarne ili radničke tematike” (ibid 97). Unatoč ovom pozitivnom fenomenu, spomenici ženama još su uvijek odražavali rodnu nejednakost u društvu; bili su postavljeni uz odgojno-obrazovne ustanove, “čime je socijalistički imperativ ravnopravne reprezentacije ženskog političkog subjekta “ublažen” uspostavljanjem prostorno-simboličkih veza s tradicionalnom ulogom majke i odgajateljice” (ibid 97). Također, jedanaest bisti posvećenih ženama narodnim herojima ostali su na razini tradicionalnih spomeničkih tipova:

Dok je muška povijest NOB-a, s protagonistima poput Ivana Gorana Kovačića, Stjepana Filipovića ili Ive Lole Ribara, služila kao inspiracija iznalaženju originalnih umjetničkih interpretacija, podižući pojedinačne biografije boraca na razinu apstraktnih, univerzalnih simbola, žene u pravilu ostaju u domeni partikularnog, dokumentarnog bilježenja autentičnih lica i pripadajućih biografija (ibid 98).

Ovaj nesavršen ali popriličan napredak na području rodne reprezentacije izbrisan je nakon 1990. godine kada je uslijedilo rušenje spomenika i uklanjanje naziva ulica vezanih uz NOB. Ono što je posljedica tog rušenja i preimenovanja je činjenica da se “aktivnim brisanjem spomena na žensku participaciju u revolucionarnim aktivnostima tijekom Drugog svjetskog rata ciljano otklanja mogućnost afirmativnog odnosa prema ženskoj političkoj borbi i emancipaciji u

tom razdoblju.” (ibid 94). Naime, masovno sudjelovanje žena u Narodnooslobodilačkoj borbi – njih 43.660 “s puškom u ruci”, prema službenim podacima (Horvatinčić, “Izbrisane” 99) - bilo je politički priznato i omogućilo njihovu rodnu emancipaciju ali njen je potencijal postupno izgubljen.

Kako danas reafirmirati značaj ženske emancipacije tijekom i nakon Drugog svjetskog rata? To nije moguće ostvariti isključivo vraćanjem bisti:

Uz posljedice radikalne promjene okvira društvenog sjećanja i konstrukcije novih ideoloških narativa tijekom posljednjih 25 godina teško je očekivati da je restauracijom i konzervacijom bisti moguće reafirmirati njihov društveni i povijesni značaj. Tim više što je sjećanje na smisao borbe i političkog angažmana tih žena bilo politički pasivizirano i “okamenjeno” i prije same destrukcije njihovih bisti. (ibid 98)

Spomenici u javnom prostoru odraz su društva (odnosno vladajuće strukture u društvu) stoga se ne treba čuditi što žene nisu jednako zastupljene u javnim spomenicima; budući da hrvatsko društvo nije ravnopravno, spomenici će to odražavati. Ova nezastupljenost zorno prikazuje “razinu rodne neravnopravnosti koja je duboko upisana u hrvatsko društvo i toliko društveno prihvatljiva da rijetko propitujemo taj nedostatak svijesti o gradu kao prostoru koji reflektira diskriminaciju i nejednakost koju živi” (Kajinić 109). Rodna neravnopravnost na koju upućuju spomenici potvrđena je i u Izvješću o ravnopravnosti spolova Svjetskog ekonomskog foruma u kojem Hrvatska zauzima tek 54. mjesto u 2017. godini, za razliku od 2007. godine kad je bila na 16. mjestu. Nadalje, Vlada RH od kraja 2015. godine nije donijela Nacionalnu politiku za ravnopravnost spolova što znači da je Hrvatska već dvije godine bez temeljnog strateškog dokumenta za ravnopravnost spolova. Još jedan dokument koji u Hrvatskoj nije ratificiran (zahvaljujući radikalnim desničarskim udrugama) je i Konvencija o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji iz 2011. godine, poznatija kao Istanbulska konvencija. Dakle, treba prvenstveno mijenjati društvo kako bi se promijenili spomenici no to ne znači da ne treba ustrajati na očuvanju, zaštiti i obnavljanju srušenih spomenika.

Na problematiku rodne nezastupljenosti u javnoj plastici u Hrvatskoj se ukazuje kroz akademski rad i aktivizam. Jedan primjer aktivističkog djelovanja u ovoj sferi je urbana tura

kritičkog čitanja "Zagrebački trgovi ne pamte žene" koja je organizirana u sklopu trinaestog izdanja Urbanfestivala podnaslovljenog "Natrag na trg!". Organizatori ovog događaja - predstavnici kustoskog kolektiva [BLOK] - izjavili su uoči ture:

Feminističko čitanje prostora nam otkriva drugačiju perspektivu, ukazujući na činjenicu da javni prostor nije dana, zacementirana kategorija, već dinamična sfera koja se svaki dan (pro)izvodi. Jasno je da to izvođenje u velikoj mjeri diktiraju oni koji su na poziciji moći, ali to treba dovoditi u pitanje i inzistirati na izvedbama koje miniraju dominantni narativ. Javni prostor jest, i može biti u još većoj mjeri, polje emancipacije eksploatiranih i potlačenih (Marušić).

Ovo je samo jedan primjer načina na koji se može ukazivati na nezastupljenost žena u javnoj plastici, a preko toga i na rodnu neravnopravnost u društvu. Takvih događaja treba organizirati više ako ne želimo da Hrvatska dospije na samo začelje popisa u Izvješću o ravnopravnosti spolova.

6. Ljubica Gerovac u kontekstu politika sjećanja na NOB – studija slučaja

Istraživanje o trenutnom stanju društvenog sjećanja na Lubicu Gerovac, aktivnu sudionicu NOB-a u Zagrebu i Hrvatskoj, obuhvaća nekoliko izvora informacija. Ovo istraživanje je provedeno skupljanjem biografskih podataka o Ljubici Gerovac, faktografskih podataka o spomeniku, sudjelovanjem u radionicama i aktivističkim komemoracijama vezanim uz NOB (Marš Solidarnosti, Trnjanski krijesovi, radionice „Memorijalizacija ustaških logora“ i „Naslijeđe planinarskih transverzala s tematikom NOB-e u Hrvatskoj“ u organizaciji nevladine udruge SF:ius), kontaktiranjem nadležnih institucija te provođenjem neformalnih intervju s aktivistima i kulturnim radnicima. Na temelju tih različitih izvora analizirani su i interpretirani oblici i pristupi kolektivnom sjećanju na Lubicu Gerovac.

Prvi korak istraživanja bio je analiziranje postojećih kataloga zagrebačke javne memorijalne plastike kako bi se ustanovili faktografski podaci o samom spomeniku. To je uključivalo katalog *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000* kojeg je 2002.

godine izdao Savez antifašističkih boraca i antifašista RH, katalog antifašističkih spomenika u Zagrebu iz 2013. godine *Sjećanje je borba*, službeni katalog Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu iz 1981. godine *Spomenici i Spomen Obilježja Radničkog Pokreta i Narodne Revolucije u Zagrebu*, te kulturno-povijesni vodič *Spomenici i fontane u Gradu Zagrebu* iz 2007. godine. Od ove četiri publikacije, jedino je knjiga *Sjećanje je borba* sadržavala podatak o tom spomeniku. Drugi korak istraživanja podrazumijevao je kontaktiranje institucija koje se bave materijalnom kulturnom baštinom te javnom memorijalnom plastikom na području Zagreba. Cilj istraživanja bio je dobiti uvid koje od njih raspolazu informacijama o spomeniku Ljubici Gerovac u Zagrebu. Pitanja korištena u intervjuima za ovo istraživanje nalaze se u zadnjem poglavlju rada. Kontaktirane su sljedeće institucije:

1. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba,
2. Konzervatorski odjel Ministarstva Kulture RH u Zagrebu,
3. Gliptoteka HAZU,
4. Hrvatski povijesni muzej,
5. Muzej grada Zagreba,
6. Galerija Antuna Augustinčića,
7. Savez antifašističkih boraca i antifašista RH,
8. Centar za ženske studije,
9. Muzejsko dokumentacijski centar,
10. Akademija likovnih umjetnosti,
11. Muzej grada Koprivnice,
12. Galerija Ivana Sabolića u mjestu Peteranec.

Treći korak istraživanja bili su neformalni intervjui s Ljubičinom sestrom Verom Gerovac-Blažević, bivšim predsjednikom Saveza antifašističkih boraca i antifašista RH Ivanom Fumićem, asistenticom na Institutu za povijest umjetnosti Sanjom Horvatinčić, aktivistkinjom iz nevladine udruge *Social Fringe: Interesting untold stories* Tihanom Pupovac, upraviteljem doma Cvjetno naselje Damirom Mikulićem, te portirom tog doma koji je htio ostati anonimn.

Prije samog iznošenja podataka i interpretacije oblika sjećanja na Ljubicu Gerovac, potrebno je reći nekoliko riječi o njoj kako bi se omogućilo bolje razumijevanje interpretacije u kontekstu šire teme Narodnooslobodilačke borbe i njezinog sjećanja ili „brisanja“ iz sjećanja.

6.1. Ljubica Gerovac – život i djelovanje

Ljubica Gerovac rođena je 24. listopada 1919. godine u selu Jezerane u Lici kao prvo dijete Mileta i Anke Gerovac. Imala je dva brata, Vladu i Josu, te tri sestre, Ankicu, Mariju i Veru, koja je napisala monografiju o Ljubici. Iz ove monografije saznajemo da je ovo dijete siromašne hrvatske radničke obitelji bila odlična učenica koja nakon završene osnovne škole s deset godina polazi u Zagreb da nastavi studiranje. Već za vrijeme srednje škole počela je s političkim djelovanjem pa su ju tako s petnaest godina žandari uhapsili zbog zabranjene literature. Ubrzo su ju oslobodili zbog plućne bolesti, ali od tada pa do kraja života sakriva se od policije, a poslije toga i od ustaša. Godine 1938. upisuje se na Ekonomsko-komercijalnu visoku školu (današnji Ekonomski fakultet). Po povratku u Jezerane, ustaše su je pokušale uhititi u njenoj obiteljskoj kući, no uspjela je na vrijeme pobjeći u šumu, gdje se od tada skrivala do početka oružanog narodnog ustanka. Djelovala je od samog početka ustanka i ubrzo je postala istaknuta ličnost i predvodnik pokreta oslobođenja u Brinjskom kotaru u Lici. Lika je bila jezgra partizanskog pokreta tijekom cijele prve godine rata, gdje se uspješnost ustanka ostvarivala u „simbiozi ugroženosti srpskog ruralnog stanovništva i komunističke revolucionarnosti“ (Goldstein 388). Ljubica je ondje vodila sastanke Saveza komunističke omladine Jugoslavije, u kojem je bila sekretar Kotarskog komiteta. Zbog ove aktivnosti ustaše su ponudile veliku novčanu nagradu onome tko ju uhvati živu ili mrtvu. To dugo nije nikome pošlo za rukom, zbog čega je stekla glas „narodnog junaka čudesnih sposobnosti“ te nadimak „djevojka u oklopu“ (Gerovac-Blažević 12). Taj oklop, reći će njena sestra Vera, bio je „narod po selima koji ju je volio i čuvao“.

U travnju 1942. godine Ljubica je vodila grupu partizana u namjeri da oslobode Jezerane od ustaškog okupatora. Neopaženi su se privukli do crkve, gdje su ustaše utvrdili svoj položaj i skladištili municiju. U borbi koja je uslijedila, partizani su zauzeli crkvu ali su ustaše doveli pojačanje i zaustavili njihovo napredovanje. Ljubica je krenula po pojačanje kada su ju opazili kolaboracionisti i o tome obavijestili ustaše koji su ju potom opkolili. U očajničkom pokušaju

bijega, ustaše ju ranjavaju i ona pada na pod. Ne želeći se predati živa neprijatelju koji ju je opkolio, Ljubica je sa zadnjim metkom počinila samoubojstvo. Imala je dvadeset dvije godine. Osim nje, njen otac Mile i brat Vladimir su također poginuli u Narodnooslobodilačkoj borbi. Proglašena je Narodnim herojem 1953. godine (ibid 84).

6.2. Pristupi društvenom sjećanju na Lubicu Gerovac u kontekstu NOB-a - analiza i interpretacija

Kako je već ranije rečeno, spomenik Narodnom heroju Ljubici Gerovac tvorila je njena spomen bista postavljena na križanju Odranske i Stupničke u neposrednoj blizini studentskog doma Cvjetno naselje. Danas se na istom mjestu nalazi tek postament, što ovaj spomenik svrstava u 76 uništenih spomen bisti sudionicima NOB-a na području Zagreba (Hrženjak 294). Na postamentu je uklesano ime, prezime, godina rođenja i godina smrti Ljubice Gerovac, što je vidljivo samo ako se približi postamentu koji je udaljen par metara od nogostupa. Potrebno je dodati kako se do uređenja studentskog doma Cvjetno naselje u zimi 2015. godine spomeniku nije moglo pristupiti pošto je bio okružen neprohodnim raslinjem. U potrazi za informacijama o spomeniku i njegovom rušenju kod ispitanih institucija dobiveni su poražavajući podaci.

Niti jedna od prethodno navedenih institucija nije imala odgovore na pitanja o spomeniku Ljubici Gerovac. Većina institucija predložila je kontaktiranje Konzervatorskog odjela ili Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, koji su predložili jedni druge. U Konzervatorskom odjelu tvrde da nemaju nikakvih podataka, kao ni u Gradskom zavodu, u kojem je kontaktirana Ana Vranić. Ona tvrdi da nemaju evidenciju o izdavanju dopuštenja da se bista ukloni; to znači da se vjerojatno radi o vandalizmu. Sudeći po službenom opisu, ova institucija je na samom vrhu popisa institucija koje bi trebale imati informacije o svim spomenicima u gradu, pa tako i o spomeniku Ljubici Gerovac. Budući da ove institucije nemaju evidentiran taj spomenik, nemaju niti informacije o naručitelju spomenika, godini podizanja, godini rušenja, niti o počiniteljima. Sanja Horvatinčić iz Instituta za povijest umjetnosti pretpostavlja (a Ljubičina sestra Vera se slaže) da je bista bila srušena zbog vrijednosti bronce od koje je načinjena. Na to upućuje i činjenica da bista do sad nije pronađena. Prema nevladinoj udruzi SF:ius, srušeni spomenici NOB-u iz tog razdoblja bili su odnošeni u neke od institucija

poput Gliptoteke HAZU ili Muzeja grada Zagreba. S obzirom na to da ove institucije nemaju podataka o ovoj bisti, možemo pretpostaviti da je ukradena i rastaljena. Budući da gotovo nitko od počinitelja nije procesuiran za rušenje spomenika NOB-u u Hrvatskoj, unatoč tomu što postoji zakonska regulativa za procesuiranje takvih zlodjela, za pretpostaviti je da nisu procesuirani niti oni odgovorni za rušenje spomenika Ljubici Gerovac. Na pitanje o počiniteljima rušenja, pročelnik Konzervatorskog odjela Amelio Vekić odgovorio je: „Teško da će itko osim počinitelja znati tko je odgovoran za rušenje, jer ne vjerujem da je policija išta poduzela.“ Neovisno o tome kako i zašto je bista srušena, Vlada Republike Hrvatske trebala je taj čin (i mnoge slične) nedvosmisleno osuditi, a institucije nadležne za zaštitu spomenika trebale su bistu obnoviti.

Uzevši u obzir da spomenik Ljubici Gerovac nije naveden u opsežnoj publikaciji *Spomenici i spomen obilježja radničkog pokreta i narodne revolucije u Zagrebu* kojeg je izdao Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu godine 1981., možemo pretpostaviti da je podignut nakon te godine. Damir Mikulić, upravitelj studentskog doma, tvrdi da je spomenik već bio srušen kad je on preuzeo tu funkciju 1997. godine. On također tvrdi da spomenik nije na zemljištu doma tako da studentski dom nikada nije bio nadležan za održavanje i zaštitu ovog spomenika. Ovo nije bilo za očekivati; zbog nemogućnosti države da održava tako velik broj spomenika, nadležnost za zaštitu spomenika često je bila delegirana na škole i ostale lokalne organizacije u čijoj su se blizini spomenici nalazili (Horvatinčić „Prijedlog modela“, 222). Jedina informacija o rušenju biste dolazi od portira studentskog doma Cvjetno naselje koji tvrdi da je bista preko noći srušena 1991. godine. On je tada radio na istom mjestu kao i danas, u portirskoj kućici koja gleda na spomenik. Budući da je bila na javnoj površini a ne na površini doma, rušenje nikome nije prijavio. U neformalnom intervjuu izrazio je žaljenje zato što je taj spomenik srušen ali izrazio je osjećaj disonance prema simbolu crvene petokrake zvijezde zbog zločina koji su počinjeni prema njegovoj obitelji od strane vlasti SFRJ.

Na pitanje koja je institucija bila nadležna za zaštitu spomenika kada je spomenik bio srušen 1991. godine institucije nisu imale odgovor. Pročelnik Vekić napomenuo je da je Gradski zavod osnovan te godine ali nije znao jesu li oni tada bili nadležni. Snježana Radovanlija Mileusnić iz Muzejsko-dokumentacijskog centra navela je kako Centar nema podataka o spomeniku te da bi trebalo provjeriti u opsežnom kulturno-povijesnom vodiču *Spomenici i*

fontane u Gradu Zagrebu izdanog u sunakladi Gliptoteke HAZU i Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode. U toj publikaciji se nalazi 630 evidentiranih spomenika i fontana ali spomenik Ljubici Gerovac nije među njima zato što nisu ubrojeni i srušeni spomenici. Na upite uspostavljene putem e-maila i telefonskih poziva odgovorili su i Jasminka Pešut iz Centra za ženske studije, Božidar Pejković iz Galerije Antuna Augustinčića, koprivnički arhitekt Antonio Grgić, autor knjige *Sjećanje je borba* Mario Šimunković, publicist i aktivist Saša Šimpraga, no niti oni niti institucije u kojima rade nemaju nikakve podatke o spomeniku. Budući da je autor spomenika akademski kipar i bivši dekan Akademije likovnih umjetnosti Ivan Sabolić, za očekivati je da bi Akademija trebala imati podatke no Ariana Novina, voditeljica Arhive ALU, tvrdi da u Arhivu nema podataka o spomeniku. U kiparovom rodnom mjestu Peteranec postoji zbirka njegovih djela te su stoga kontaktirani bivši direktor Muzeja grada Koprivnice Marijan Špoljar, koji trenutno piše monografiju o Saboliću i trenutna kustosica Draženka Jalšić. Oni također nisu imali nikakvih podataka o bisti.

Osim spomenika pored studentskog doma, Lubicu Gerovac komemoriralo se na još jednom mjestu u Zagrebu. Uzevši u obzir da je bila student Ekonomsko-komercijalne visoke škole za vrijeme pogibije, njeno ime bilo je uklesano na spomen ploči koja je komemorirala studente ove institucije poginule u Narodnooslobodilačkoj borbi. Ta spomen ploča (slika 2.) nalazila se u zgradi današnjeg Ekonomskog fakulteta. O ovoj spomen ploči bili su upitani portir fakulteta, studenti za info-pultom te tajnica, od kojih nitko nije znao za postojanje takve ploče. Prodekan Božidar Jaković bio je kontaktiran u vezi ove spomen ploče putem e-maila, na kojeg nije odgovorio.

Slika 2.: Vera Gerovac-Blažević s nećakinjom ispred spomen-ploče poginulim studentima Ekonomskog fakulteta u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Foto: Gerovac-Blažević, Vera. *Narodni heroj Ljubica Gerovac*

Spomenik Ljubici Gerovac nalazi se na Odranskoj ulici koja se nekoć zvala Ulica Ljubice Gerovac. Ta ulica bila je jedna od 377 zagrebačkih trgova i ulica koje su nazvane prema osobama ili događajima iz Narodnooslobodilačke borbe. Danas ih samo 99 nosi ta imena, što znači da je nakon stvaranja nacionalne države preimenovano 70% od tih zagrebačkih ulica i trgova (Šimunković i Delač 496). Zbog svoje uloge u kreiranju kolektivnog identiteta nazivi ulica su važno poprište ideoloških sukoba, posebno u postsocijalističkim zemljama poput Hrvatske. Njihova prednost je to što su dio svakodnevice građana te stoga mogu prenijeti poruke

vladajuće političke elite i reproducirati nacionalizam na gotovo neprimjetan i podsvjestan način (Stanić 90).

Ono što je posebno uznemirujuće u slučaju preimenovanja ulica s nazivima žrtava NOB-a je to što su te ulice potom dobivale imena izmišljenih likova, književnih djela, ili čak vrsti cvijeća. Neki od primjera su ulica Kozarčeve Tene (ulica Ane Ilijanić), ulica Petrice Kerempuha (ulica Marice Knežević), ulica Kolarove Breze (ulica Viktor Rosenzweiga), te ulica Maćuhica (ulica Ivana Janeša) (Šimunković i Delač 478-489). Krajnje je porazan i slučaj Prolaza sestara Baković koji je bio jedina ulica nazvana po povijesnim ženskim osobama u užem centru Zagreba. Ovaj prolaz, prvotno nazvan po Rajki i Zdenki Baković, žrtvama fašističkog terora, od 1990. do 2009. godine bio je nazvan po prosjaku Miškecu, izmišljenom liku iz urbane legende. Budući da je preimenovanje javnog prostora oblik komunikacije vladajućih s podređenima, ovim činovima preimenovanja vladajuće strukture su poslale jasnu poruku da smatraju kako određeni izmišljeni likovi, književna djela, urbane legende i vrste cvijeća imaju veću vrijednost od stvarnih građana žrtava fašističkog terora.

Za vrijeme Jugoslavije, kolektivno sjećanje na Ljubicu Gerovac prenosilo se na različite načine, čemu svjedoče fotografski materijali iz monografije koju je uredila njena sestra Vera Gerovac-Blažević. Osim Ljubičinog spomenika u Zagrebu postavljenog u ulici koja je bila nazvana po njoj, u blizini mjesnog odbora koji je također bio nazvan po njoj, postojali su još i njeni spomenici u njenom rodnom selu Jezerane, te u selima Stajnica i Vodoteč (u Spomen-parku bratstva i jedinstva). Osnovna škola u selu Jezerane bila je nazvana po njoj, kao i dječji vrtić (Sl. 4.), te ekonomska škola u Ogulinu. Osnovna škola "Tri heroja" u Stajnici je nazvana po njoj i njenim suborcima Ivici Lovinčiću i Srđanu Uzelcu. Osim u Zagrebu, u Brinju i Gospiću su također postojale ulice nazvane po njoj. Po njoj su bili nazvani i kulturno-umjetničko društvo u Brinju te IV. bataljun Primorsko-goranskog odreda. Općina Otočac je na datum njene smrti slavila Dan heroja. Njen grob u Jezeranima (Sl. 3.) bio je mjesto sjećanja gdje su se održavale razne komemoracije, u kojima su sudjelovali i učenici lokalnih škola. Sve ove komemoracije, spomenici, nazivi ulica i javnih institucija činile su društveni okvir sjećanja kroz koji se održavalo sjećanje na nju. Od tih faktora najvažnije su komemoracije jer sjećanje ne može biti sadržano u samoj formi spomenika i institucija – potrebne su komemorativne prakse kojima društvo obnavlja sjećanje na poginule. Ljubičina sestra Vera tvrdi da od tih komemoracija i naziva

institucija više ništa ne postoji. Uz materijalnu kulturnu produkciju, sjećanje se još održavalo obrazovnim sustavom, popularnom kulturom, masovnim medijima, te osobnim komuniciranjem. Budući da su ti društveni relacijski okviri dezintegrirani, sjećanje na Ljubicu Gerovac, a time i na NOB, teško se prenosi.

Slika 3.: Žene "Gradine" iz Brinja obilježavaju dan Žena na grobu Ljubice Gerovac.

Foto: Gerovac-Blažević, Vera. *Narodni heroj Ljubica Gerovac*

Slika 4.: Otkrivanje biste Ljubici Gerovac ispred dječjeg vrtića u Ogulinu koji je dobio njeno ime 1981. godine.

Foto: Gerovac-Blažević, Vera. *Narodni heroj Ljubica Gerovac*

Kada je riječ o službenoj politici sjećanja na NOB u Hrvatskoj, ne možemo reći da je ona homogena, unificirana, ili da postoji službeni stav trenutne vlade, kao niti prethodnih. Kao primjer heterogene službene politike sjećanja možemo navesti izjavu prethodnog ministra kulture Zlatka Hasanbegovića “Antifašizam je floskula”, kao i činjenicu da država financira godišnju ceremoniju na Bleiburškom polju gdje su ubijeni vojnici NDH, a ne financira Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske. Također, možemo navesti i činjenicu da država gradi i javnim novcem financira spomenike ustaškom pokretu, od kojih je zadnji primjer onaj u Jasenovcu na kojem je uklesan fašistički pozdrav “Za dom spremni”, kojim su potpisivani rasni zakoni za vrijeme Drugog svjetskog rata a spomenike NOB-u obnavlja u izrazito rijetkim slučajevima kad to dnevnopolitička situacija iziskuje. Na području Zagreba možemo navesti

istovremeno preimenovanje trga Maršala Tita u Trg Republike i vraćanje srušene biste narodnog heroja Ive Lole Ribara, dva poteza gradonačelnika Milana Bandića koji služe u suprotne političke svrhe.

Nadalje, treba spomenuti i službeni protokol odavanja počasti pobjedi u Drugom svjetskom ratu, kada premijer i predsjednik Sabora 9. svibnja posjećuju Grobnicu narodnih heroja. Naime, ovaj službeni protokol uključuje i polaganje vijenaca na Zid boli i Braniteljski križ, simbole Domovinskog rata, iako taj datum nije ni na koji način povezan s tim događajem. Time se šalje poruka da se “počast treba odavati isključivo žrtvama, ne i [socijalističkom] režimu” (Grabar 22). Znakovito je da se nacionalna država mora slaviti čak i kad prigoda ne upućuje na to nego na žrtve NOB-a: “Tek je tada pohod “neprimjerenom” spomeniku mogao biti izveden unutar dopuštenih okvira – izraziti žaljenje za žrtvama, ali upozoriti da je sadašnji sustav bolji, više održiv od prošlog” (ibid). Ovo su samo neki od mnogih primjera iz kojih možemo zaključiti da sa strane vlasti u Hrvatskoj ne postoji jasan stav prema antifašističkom naslijeđu niti ustaškom pokretu nego da se ovi pokreti koriste u različite političke svrhe ovisno o dnevnopolitičkim potrebama.

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička Jugoslavija koju je ta borba izgradila polje su ideoloških sukoba i povijesnog revizionizma otkad postoji Republika Hrvatska. Neovisno o raznim interpretacijama tog razdoblja, kao i disonance koju ono proizvodi kod određene grupe građana, žrtve fašističkog režima treba na odgovarajući način komemorirati. Većina disonance vezane uz spomenike NOB-a proizlazi iz antagonizma prema socijalističkoj državi koju je ta borba izgradila. Ljubica Gerovac jedna je od onih sudionica koja nije doživjela kraj NOB-a, te stoga nije mogla utjecati na sustav koji je izgrađen poslije borbe. U tu skupinu pripadaju mnogi mladi ljudi poput Nade Dimić, sestara Rajke i Zdenke Baković, te Marijana Badela. Riječima povjesničara Hrvoja Klasića:

Ako bi netko čak i mogao reći da je Tito zbog svoje zapovjedne pozicije bio odgovoran za stvari koje su se dešavale nakon 1945. godine, taj netko nema nikakvog odgovora zašto su onda mijenjane ulice sestrama Baković, Nadi Dimić, Rade Končaru, Krašu, Badelu itd. Ljudima koji su kao mladi, hrabri ljudi u svojim dvadesetima poginuli. Dakle, njih se ne može pozivati na red zbog Bleiburga, Golog otoka, UDBA-e ili bilo čega sličnoga (Vujica).

Spomen-ploča studentima Ekonomskog fakulteta poginulim u Narodnooslobodilačkoj borbi, među kojima je bila Ljubica Gerovac, još je jedan primjer ovog fenomena. Ti studenti nisu mogli nikako utjecati na politiku niti ideologiju socijalističke Jugoslavije. Činjenica da je ta spomen-ploča maknuta, kao i mnoge druge spomen-ploče koje komemoriraju poginule studente u NOB-u dokaz je da se ovdje ne radi o disonanci koja proizlazi iz samih spomenika nego da je posrijedi potpuni obračun sa svakim simbolom koji podsjeća na socijalistički sustav i koji predstavlja prijetnju nacionalističkom sustavu. Iz tih razloga ne možemo reći da je disonanca ove baštine jedini ili glavni razlog kolektivnog zaborava Ljubice Gerovac, nego da se radi o sustavnom uništavanju društvenih okvira kojima bi se sjećanje na nju prenijelo.

U kontekstu selektivnih obrazaca sjećanja i pamćenja, mnogi spomenici postaju nevidljivi. Tihana Pupovac iz nevladine udruge *Social Fringe: interesting untold stories* daje u neformalnom intervjuu objašnjenje za taj fenomen; u skladu s Halbwachsovim učenjem da ne postoji sjećanje izvan društvenih relacijskih okvira, ona objašnjava da spomenici NOB-a postaju vidljivi tek kada smo kroz obrazovanje i ostale institucije stekli znanje o sadržajima tih spomenika, to jest o Narodnooslobodilačkoj borbi:

Forma spomenika NOB-a nam može nešto značiti samo u kontekstu u kojem se nalazimo. Oni postaju vidljivi ili nevidljivi za nas s obzirom na ona značenja koja su u našim društvenim odnosima i relacijama poželjna i prihvatljiva. Ako imamo društvene relacije koje su takve da je cijeli segment naše prošlosti prešućen ili revidiran, onda ti spomenici postaju nevidljivi. Ako netko nije kroz obrazovanje, medije i cijeli niz institucija koje nazivamo ideološkim aparatom države upoznat sa sadržajima, onda ih naravno neće primijetiti jer estetika nije samo stilsko odličje. Ja bih shvatila estetiku kao ono što je uopće u našem polju vizualnog. Svi smo mi odgojeni u određenim estetskim okvirima. Odgojeni smo da određene stvari ulaze u vizuru onoga što ćemo mi shvatiti umjetnošću.

Kao primjer onoga što ulazi u našu vizuru Pupovac navodi Šenou i Matoša koji su vidljivi jer ih se u obrazovnom sustavu prikazuje kao književnike u kanonu nacionalne umjetnosti pa samim time i njihovi spomenici postaju vidljivi. Da bi spomenici NOB-u, pa tako i spomenik Ljubici Gerovac,

postali vidljivi, to bi zahtijevalo “jednu kompletnu izmjenu političko ideoloških pretpostavki na kojima naše društvo počiva da bi se uopće znanje o NOB-u moglo pretočiti jednog dana u obrazovni sustav ili u sustav kulturne produkcije ili u sustav medijskog informiranja i tako dalje” (ibid).

Budući da su iz ranije navedenih razloga spomenici NOB-a u sukobu s nacionalnim projektom Republike Hrvatske, većina intervjuiranih stručnjaka i teoretičara (predstavnicima nevladinih udruga te akademici koji se bave ovim naslijeđem) slažu se da je aktivizam najbolji način za revaloriziranje ovog naslijeđa. Osim Trnjanskih krijesova, neki od recentnih aktivističkih primjera uspostavljanja novih tjelesnih praksi u svrhu prenošenja sjećanja na NOB su Marš solidarnosti, koji je 2017. godine bio posvećen antifašizmu, te radionica udruge SF:ius “Naslijeđe planinarskih transverzala s tematikom NOB-e u Hrvatskoj”.

Što se, pak, tiče feminističke perspektive o komemoracijskim praksama, spomenik Ljubici Gerovac odražava svu problematiku istaknutu ranije u tekstu. Spomenik Ljubici Gerovac bio je spomenik stvarnoj povijesnoj ženskoj osobi, od kojih je u Zagrebu trenutno ostalo svega sedam. Također, žene su autorice tek 9,5% skulptura u javnom prostoru (Kajinić 115). Rijetki spomenici podignuti u čast znamenitim ženama postavljeni su daleko od reprezentativnog prostora glavnog trga, isto kao i ulice:

Prema podacima iz 2001. godine, nijedna središnja gradska ulica u Hrvatskoj nije bila imenovana ženskim imenom, a jedini trg s imenom povijesne ženske osobe bio je Trg Ivane Brlić Mažuranić u Slavonskom brodu (Horvatinčić, “Izbrisane” 94).

Nadalje, spomenici ženama koje nisu poznate ličnosti slijede tradicionalne obrasce patrijarhalne reprezentacije i prikazuju žene najčešće kao majke sa sinovima, što perpetuira rodne uloge i simbolizira žensku reproduktivnu i odgojnu funkciju u društvu. Osim toga, često se prikazuju u obliku akta, u službi muškog političkog subjekta (*Povijest Hrvata, Udovica*) te u obavljanju apolitičnih i banalnih aktivnosti (*Plesačica, Tenisačica, Žena s tačkama*) (ibid 96). Ljubica Gerovac je, slijedom uobičajenih praksi pamćenja na ženske narodne heroje, dobila tek bistu, na perifernom mjestu unutar gradskog tkiva.

7. Zaključak

Borba za očuvanje naslijeđa antifašizma u državi koja svakim danom ide sve više putem netolerancije, neravnopravnosti i nejednakosti treba se voditi na više razina, a ponajviše kroz aktivizam. Spomenik Ljubici Gerovac i ostali spomenici Narodnooslobodilačkoj borbi podsjećaju nas da postoji alternativa neoliberalnom kapitalističkom te nacionalističkom društvu u kojem živimo. Kao takve ih trebamo i promatrati unatoč stremljenjima liberalnih i umjerenih političkih struja koje nastoje antifašizam, a posljedično i spomenike NOB-u predstaviti kao samo jedan od koraka čiji je krajnji cilj uspostavljanje sadašnje nacionalne države. Budući da ti spomenici nisu u skladu s dominantnom ideologijom, ne može se očekivati da će država predvoditi proces njihova obnavljanja i revalorizacije. U takvom sustavu većina odgovornosti leži na aktivistima, akademikima, intelektualcima, kulturnim radnicima, umjetnicima i ostalim građanima. Ta borba je utoliko teža od 2016. godine, kad je Domoljubna koalicija stranaka HDZ i MOST na čelu s premijerom Tihomirom Oreškovićem smanjila budžet za financiranje civilnog sektora za gotovo 50 posto. Usprkos sustavnom nastojanju desničarskih političkih stranki i udruga da utišaju udruge civilnog društva, još uvijek postoje hvalevrijedne inicijative koje pokušavaju revitalizirati sjećanje na naslijeđe Narodnooslobodilačke borbe, radničkog pokreta, i samoupravnog socijalizma. Jedna od najvidljivijih je manifestacija Trnjanski krijesovi u organizaciji Mreže Antifašistkinja Zagreb. Ovakve vrste ritualno ponavljajućih događaja su ključne u prenošenju sjećanja zato što se kolektivno sjećanje prenosi komemorativnim ceremonijama i tjelesnim praksama, odnosno ritualnim izvođenjima. Ovakvi rituali prenose zajedničke vrijednosti unutar grupe, smanjuju unutarnje razdore i kroz njih se zajednica podsjeća svog identiteta. U SFRJ su postojali razni rituali, komemoracije i materijalna kulturna produkcija koji su sačinjavali društveni relacijski okvir kroz koji se prenosilo i održavalo sjećanje na Lubicu Gerovac, odnosno NOB. Budući da od 1990. godine do danas traje sustavno uništavanje tog društvenog okvira, između ostalog kroz rušenje spomenika i preimenovanje ulica, to sjećanje se danas puno teže prenosi. Kako bi se ovo naslijeđe moglo revalorizirati i prenositi, potrebno je ponovno izgraditi društveni relacijski okvir – prvenstveno kroz aktivizam a potom i kroz obrazovni sustav.

Spomenik Ljubici Gerovac je specifičan i po tome što je bio posvećen stvarnoj povijesnoj ženskoj osobi. Nakon rušenja spomenika NOB-u, takvih spomenika je u Zagrebu trenutno ostalo

svega sedam. Ova nezastupljenost u javnom prostoru Zagreba odraz je duboke rodne neravnopravnosti u Hrvatskoj. U takvoj situaciji prvenstveno treba mijenjati neravnopravnost u društvu pa će i omjer spomenika biti ravnopravniji ali to ne znači da ne treba inzistirati na zaštiti i obnavljanju spomenika.

8. Popis literature

Assmann, Jan. *Kultura Sjećanja*. Kultura pamćenja i historija. Brkljačić, Maja i Sandra Prlenda. Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.

Brkljačić, Maja i Sandra Prlenda. *Kultura Pamćenja i Historija*. Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.

Buble, Tamara, Sanja Potkornjak, Tihana Pupovac, Nevena Škrbić Alempijević. *Zagreb Grad Heroj: Prakse Sjećanja na Narodnooslobodilačku Borbu*. Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius – Socijalni rub: zanimljive neispričane priče, 2017.

Connerton, Paul. *Kako se Društva Sjećaju*. Izdanja Antibarbarus, 2004.

Gerovac-Blažević, Vera. *Narodni Heroj Ljubica Gerovac*. „Zagreb“, radna organizacija za grafičku djelatnost, 1993.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska Povijest*. Europapress holding, 2008.

Grabar, Ena. „Živjeti Zauvijek Nije Samo Metafora“: Kako se Danas Sjećati (na) Mjest(im)a Mirogojskih Spomenika NOB-u?“ *Zagreb Grad Heroj: Prakse Sjećanja na Narodnooslobodilačku Borbu*. Klub studenata etnologije i kulturne antropologije, SF:ius – Socijalni rub: zanimljive neispričane priče, 2017.

Graham, Brian, Gregory John Ashworth i John E. Tunbridge. *The Uses and Abuses of Heritage. Issues in Heritage, Museums and Galleries – An Introductory Reader*. Corsane, Gerard. Routledge, 2005.

Horvatinčić, Sanja. *Izbrisane: o Cirkularnosti Mizogine Kulture na Primjeru Reprezentacije Žena u Javnom Prostoru Zagreba*. Natrag na trg! Umjetnost u javnom prostoru: prakse i refleksije. [BLOK], 2015.

---. *Prijedlog Modela Problemske Analize Spomeničke Plastike iz Razdoblja Socijalizma*. Radovi Instituta za povijest umjetnosti. Institut za povijest umjetnosti, 2013.

Hrženjak, Juraj. *Rušenje Antifašističkih Spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*. Drugo izdanje, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2002.

Jasić, Mirna. „Nekad Socijalistički Woodstock, Danas Oblik Otpora.“ *Novosti*. 06. svibnja 2015. www.portalnovosti.com/nekad-socijalisticki-woodstock-danas-oblik-otpora (pristup 23. prosinca 2017.)

Kajinić, Sanja. „Spomenici – Rodno Mapiranje Prostora na Primjeru Zagreba.“ *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. Kodrnja, Jasenka. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2006.

Krištofić, Bojan. "Neposlušna Baština." *Vizkultura*. 26. svibnja 2017.
<https://vizkultura.hr/neposlusna-bastina-osvrt/> (pristup 23. prosinca 2017.)

Marušić, Antonela. „Žene i Javna Skulptura: „Umjetnost Uvijek Reproducira Dominantne Društvene Odnose.“ *VoxFeminae*. 10. rujna 2014. <http://www.voxfeminae.net/gender-art/item/6335-zagrebacki-trgovi-ne-pamte-zene-intervju> (pristup 23. prosinca 2017.)

Musil, Robert. *Posthumous Papers of a Living Author*. Archipelago Books, 2006.

Nora, Pierre. *Između Pamćenja i Historije. Problematika Mjesta*. Kultura pamćenja i historija. Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006.

Potkornjak, Sanja. *Teren za Etnologe Početnike*. Hrvatsko etnološko društvo, 2014.

Pupovac, Tihana. „Muzealizacija, Estetizacija i Etatizacija: Spomenici iz NOB i Antifašizam Danas“ (izlaganje). *Propitivanje Prošlosti i Historijski Revizionizam, snimka okruglog stola*. YouTube, www.youtube.com/watch?v=kqNbyxgrxdo (pristup 23. prosinca 2017.)

Spomenici i Spomen Obilježja Radničkog Pokreta i Narodne Revolucije u Zagrebu. Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1981.

Stanić, Jelena. *Preimenovanja Zagrebačkih Ulica i Trgova*. Migracijske i etničke teme 25, Institut za migracije i narodnosti (IMIN), 2009.

Šimunković, Mario i Domagoj Delač. *Sjećanje je Borba: Spomen Obilježja Narodnooslobodilačke Borbe i Revolucionarnog Pokreta na Području Grada Zagreba*. Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013.

Tunbridge, John i Gregory John Ashworth. *Dissonant Heritage: the Management of the Past as a Resource in Conflict*. John Wiley & Sons, 1996.

Vujica, Darko. "Intervju S Hrvojem Klasićem: Još Uvijek Nisam Uspio Shvatiti Za Što Je Kolinda Grabar-Kitarović Kompetentna." *Prometej*, 21. listopada 2017.
www.prometej.ba/clanak/intervju/intervju-s-hrvojem-klasicem-jos-uvijek-nisam-usprio-shvatiti-za-sto-je-kolinda-grabar-kitarovic-kompetentna-3386. (pristup 15. siječnja 2018.)

Prilog 1.

Popis pitanja za nadležne institucije:

1. Kad je podignut spomenik Ljubici Gerovac?
2. Tko je naručilj?
3. Koja institucija je bila nadležna za postavljanje i održavanje kad je srušen spomenik?
4. Gdje se trenutno nalazi bista?
5. Kada je srušena?
6. Tko su počinitelji?
7. Jesu počinitelji procesuirani? Ako nisu - zašto nisu, budući da postoji zakonska regulativa?
8. Jeste li bili obaviješteni o nestanku biste? Tko vas je obavijestio?
9. Zašto bista nije obnovljena?